

İslam Yazmalarında Kürrâse Numaralandırması Üzerine Bazı Notlar

NİMET İPEK* – GÜLSÜM GÜLSEV ŞANVER**

Yazma eser terminolojileri söz konusu olduğunda karşımıza çıkan terimlerden biri de “kürrâse”dir. Bir yazma eserin her bir formasının ilk “a” yüzünün sol üst veya nadiren sağ üst kısmındaki numaralandırma sistemini ifade eden kürrâseler, bir numaralandırma biçimini karşılamaşının yanı sıra bir yazma eserin tanzim edilme sürecini göstermesi bakımından da önemlidir. Kürrâse numaralandırmaları, reddâde ve varak numaralandırması gibi daha küçük ölçekli, tanzime yönelik unsurların yaygınlaşmasından önce İslam yazmalarında kullanılan bir tanzim biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Reddâde üzerine yapmakta olduğumuz çalışma esnasında bir tür numaralandırma biçimi olan reddâdenin aşamalı olarak uygulandığı gözlemlenmiştir.¹ Bu noktada, forma numaralandırma sistemi olan kürrâse numaralandırmasının reddâdeye örneklik oluşturabileceği farkedilmiştir. Bu iki numaralandırma sisteminin tarihsel olarak birbirini takip etmesi meselenin kronolojik olarak izah edilmesine imkân tanımaktadır. Bu bağlamda Fâzıl Ahmed Paşa Koleksiyonu’ndan tespit edilen örnekler dikkate değer bir bulgu olarak görülmüş ve bir araştırma notuna konu olabilecek verilerin tarihsel bağlamda sunulmasına karar verilmiştir. Bu araştırma notunda, İslam yazmalarının ilk dönemlerinde (IV. [X.] yüzyıl) karşılaşılan kürrâselerin bir numaralandırma ve tanzim biçimi olarak yazmalardaki görünümü, kullanımı ve Fâzıl Ahmed Paşa Koleksiyonu bağlamında tespit edilen türleri üzerinde durulacaktır.²

* Dr. Adayı, Sabancı Üniversitesi, Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü/Sabancı University ORCID: 0000-0002-2678-2747 nimet.ipek@sabanciuniv.edu

** Dr. Adayı, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı/Fatih Sultan Mehmet Vakıf University. ORCID: 0009-0008-3867-0188 gulsumgulsev@gmail.com

DOI: 10.26570/isad.1414589 • Gelis/Received 05.06.2023 • Kabul/Accepted 05.07.2023

Atıf/Citation Nimet İpek – Gülsüm Gülsev Şanver, “İslam Yazmalarında Kürrâse Numaralandırması Üzerine Bazı Notlar”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 51 (2024): 163-171.

- 1 İslam yazmalarında reddâde, “a” yüzünün ilk kelimesinin bir önceki “b” yüzünün sol alt köşesine metinden ayrık bir şekilde yazılmasıyla gerçekleştirilen bir pratiktir. Fâzıl Ahmed Paşa Koleksiyonu’ndaki nüshaların reddâdeleri üzerine kapsamlı bir çalışma, bu metnin müellifleri tarafından hazırlanmaktadır.
- 2 Örneklem olarak Fâzıl Ahmed Paşa Koleksiyonu’nun tercih edilmesinin sebebi, geniş bir zaman aralığından ve farklı coğrafyalardan geniş bir provenans çerçevesine sahip olmasıdır.

sayılarının tespit edilemediği belirtilmektedir.⁵ Kur'an nüshalarından hareketle sayfa sayıları bağlamında incelenen kürrâseler, parşömen-kâğıt geçişi de dikkate alınarak bölgesel farklılıklar üzerinden açıklanmakta olup bu noktada, özellikle ilk dönemler için, formalardaki yaprak sayıları söz konusu olduğunda yazı türlerinin esas alındığı görülmektedir.⁶ Buradaki temel çıkarım noktası, Doğu ve Batı kûfisi üzerinden bölgesel farklılıklara vurgu yapmaktır. Erünsal, ilerleyen dönemlerde kürrâselerin İnan'da sekiz, Osmanlı'da ise on yaprak şeklinde yaygın bir kullanım gösterdiğini ifade etmektedir. Bu konudaki bulgularını sunarken kürrâseyi forma ismiyle de zikretmektedir.⁷

Ahmed Chaouki Binebine, kürrâse teriminin Latince asıllı olduğunu belirtip bu kavramın karşılığı olarak "codex" kelimesini vermektedir.⁸ İslam yazmalarında tedvin faaliyetlerinin Kur'an nüshalarıyla başlaması forma birleştirme usulünün ilk olarak bu nüshalarda görülmesini beraberinde getirir. Bu durum aynı zamanda kürrâse kavramını görünür kılmaya başlar. Bu mânada Kur'an nüshaları özelinde "karârîsü'l-mesâhif" şeklinde çoğul formda kullanan Abbott kürrâseyi "defter"e benzetmektedir.⁹ Bununla birlikte kürrâse kavramı, örneklerde de görüleceği üzere doğrudan yazmaların kendisinde geçen bir adlandırmadır. Kürrâseyi karşılamak üzere hem aşağıdaki örneklerde hem de Osmanlı döneminde bırakıldığı tahmin edilen bazı notlarda görüleceği üzere, "cüz" kelimesi de kullanılmaktadır.¹⁰ Bununla birlikte burada dikkat edilmesi gereken ayrıntı, cüz kelimesinin daha yaygın anlamıyla birden fazla kürrâsedan oluşan, metinsel bütünlüğü bulunan kısımları da ifade edebilmesidir. Mesela aşağıdaki listede 8 numara ile ifade edilen maddede cüz kelimesi "el-cüz'ü'l-evvel, el-cüz'ü's-sânî, el-cüz'ü's-sâlis vd." şeklinde kürrâse mânasında geçerken, 9 numaralı maddede "mine'l-cüz'i'l-evvel, mine'l-cüz'i'l-evvel, mine'l-cüz'i'l-evvel vd." şekliyle kürrâseyi değil, bir metinsel bütünlüğü ifade etmektedir.

Örneklem olarak incelenen Fâzıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'ndaki eserlerde on beş farklı tür kürrâse numaralandırma üslubu tespit edilmiştir. Koleksiyondaki formlar çoğunlukla ûlâ, sâniye, sâlise şeklinde, Hindî rakamların okunuşları olarak yazılsa da doğrudan rakamların yazıldığı formlar

5 Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri*, II, 60.

6 George, *The Rise of Islamic Calligraphy*, s. 44.

7 Erünsal, *Ortaçağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, s. 134.

8 Binbin, *Mu'cem*, s. 298.

9 Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri*, II, 60.

10 Mesela Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Ayasofya, nr. 166) yer alan nüshada, zahriye sayfasına çok küçük şekilde "aded-i eczâ 48" notu bırakılmıştır. Bu gibi örneklerin sahafiye notları olduğu tahmin edilmektedir.

da mevcuttur. On beş farklı türde karşımıza çıkan forma numaralarının takibini yapmanın bazı zorlukları bulunmaktadır. Bu noktada inceleme sahasının en büyük iki dezavantajını dile getirmek gerekmektedir. Bunlardan ilki yeniden ciltlemeler ve tamirler esnasında metin bloklarının tıraŐlanmasıdır. Bu da forma numaralarının bir kısmının veya çok az bir kısmı istisna tamamının yok olmasına sebep olmaktadır. Bu sebebe binaen formlarla ilgili elimizdeki tespitler, kitapların tıraŐlanması ve dijitalleŐtirmenin müsaade ettiği ölçüde mevcut veriler içerisinden çıkartılmıŐtır. İkincisi ise dijitalleŐtirme usullerinin metin yazısı dıŐındaki alanları kimi zaman kapsayamamasıdır. Nitekim kürrâse numaralarının nüshanın “a” yüzünün en tepe noktasına yazılması kürrâse numaralarının mevcudiyetini kırılğan bir alana taŐımaktadır.

AŞağıda Fzl Ahmed Paşa Koleksiyonu’ndan verilen örneklerde de görüleceği üzere yazmaların çoğunda forma numaraları on beş farklı tür içerisinde en çok dördüncü tür olan “(el-)l, (es-)sâniye, (es-)sâlise vd.” ile altıncı tür olan “\, ʁ, ʁ vd.” Şeklinde yazılmaktadır. Koleksiyon zeline forma numarasına sahip en erken tarihli IV. (X.) yüzyıl, en geç tarihli örnek ise XI. (XVII.) yüzyıla aittir.¹¹ Koleksiyon içerisinde tespit edilen erken tarihli reddâde rneği ise V. (XI.) yüzyıla tarihlendirilmektedir. Hem daha geç bir dönemde tanzim gayesiyle ihdas edilen redddeleri hem de daha erken bir tanzim Şekli olan forma numaralarını içeren eserlerin, VII-XI. (XIII-XVII.) yüzyıllar arasında elli ksr tane olduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede kürrâse numaraları, redddelerin henüz olmadığı veya geniş uygulama alanı bulamadığı dönem için geliŐtirilen bir tür i tanzim Şekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu eserlerdeki kürrâse numaralarının Şekli ve uygulanıŐı, kürrâse numaralandırmasından reddâdeye geçiŐ dönemini göstermesi bakımından önem arzedebilir. Nitekim benzer durum reddâde ve sayfa numaralandırması arasında da gözlemlenmektedir. Kodeksin i düzenlemesine yönelik pratik bir amaca matuf olarak ihdas edilen bu numaralandırma iŐaretlerinin iŐlevini yitirdiği bir dönemde dahi uygulanması, yani reddâdenin iŐlevsel olduğu dönemde kürrâse numaralarının, sayfa numaralarının iŐlevsel olduğu dönemde redddelerin kullanılması, bu iŐaretlerin yazma eserlerin görsel dilinin bir unsuru haline geldiğini ifade edebilir. Dolayısıyla görsel açıdan üzerinde fikir birliğine varılmıŐ bir kitap Őeklinin söz konusu olabileceği iddia edilebilir.

11 Kürrâse ve redddeler istinsah tarihli nüshalar üzerinden incelenirken mürekkep rengi ve yazı stilinin, metin ile aynı olup olmadığına dikkat edilmiştir.

KÜRRÂSE TÜRLERİ

Aşağıda kürrâse numaralandırmaları verilen liste hakkında şu hususları belirtmek gerekir:

- (...) şeklinde verilen kısımlar, örneklerde müzekker-müennes ve marife-nekre açısından farklılık gösteren yerlere işaret eder. Bunlar ayrı bir kategori olarak değerlendirilmemiş olup farkı göstermek için parantez kullanılmaktadır. Aynı şekilde min harf-i cerri de aynı kategorinin farklı örnekleri arasında görülebileceği gerekçesiyle ayrı bir kategori olarak değerlendirilmeyip (min) şeklinde gösterilmektedir.
- [...] şeklindeki köşeli parantezler, kısaltmaların tamamlanmış halidir.
- “...” kullanımı kitap isimlerine işaret etmektedir. Burada “Kitâbü’s-Sihâh”, “Buhârî” şeklinde karşımıza çıkan örnekler, farklı eserler arasında doğal olarak farklılık gösterecektir.
- “üstü çizgili” kullanımı ise, maddenin ayrıca üstü çizgili şekilde de gelebileceğini söyler. Bu türden örneklerin ayrı bir madde olmadığı düşünülerek ayrıca numara verilmemiştir.

İncelenen örnekler dikkate alınarak ortaya çıkan kürrâse türleri dört ana başlık altında sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmaya göre kürrâselerin müstakil olarak numaralandırılması gibi içerisinde bulunduğu kodeks dikkate alınarak, kürrâsenin toplam kürrâse adedine referansla numaralandırılması da söz konusudur. Bazı örneklerde ise eserin ismi dikkate alınmakta ve kürrâse numaralandırması eser adına referans verilerek organize edilmektedir. Dördüncü olarak bu koleksiyonda tek bir örneğine rastlanan, ancak sayısının artması mümkün olan bir diğer kategori de kürrâse numaralandırması için harf kullanımınıdır. Bu türlü bir harf kullanımında ebced sırasının takip edildiği düşünülmektedir. Bu bağlamda nüshanın 56a, 64a, 72a ve 80a varaklarında sırasıyla ha (ح), ta (ط), ya (ي) ve kef (ك) harflerinin kullanılmış olması bu durumu örneklemektedir.¹²

A) Kürrâseleri Müstakil Olarak Numaralandırma

1. kürrâs(e) 1, kürrâs(e) 2, kürrâs(e) 3¹³
2. Evvelü kürrâs, sâni kürrâs, sâlis kürrâs¹⁴
3. K[ürrâse] hüve’l-evvel, K[ürrâse] hüve’s-sâni, K[ürrâse] hüve’s-sâlis¹⁵

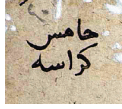
12 İsmail E. Erünsal, bu türün en erken kürrâse numaralandırması olduğunu iddia etmektedir (Erünsal, *Ortaçağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, s. 135; Deroche, *Islamic Codicology*, s. 90).

13 FAP 657.

14 FAP 96, 1142.

15 FAP 279.

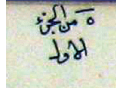
4. (el-)ûlâ, (es-)sâniye, (es-)sâlise¹⁶
5. (el-)ûlâ, (es-)sâniye, (es-)sâlise -üstü çizgili¹⁷
6. ١, ٢, ٣¹⁸
7. ١, ٢, ٣ -üstü çizgili¹⁹
8. el-Cüz'ü'l-evvel, el-cüz'ü's-sânî, el-cüz'ü's-sâlis²⁰

Görsel 1: 1. grup kürrâse örneği. FAP 1142, s. 40^a.

B) Kürrâseyi Bütünün İçinde Numaralandırma

9. ١ mine'l-cüz'i'l-evvel, ٢ mine'l-cüz'i'l-evvel, ٣ mine'l-cüz'i'l-evvel²¹
10. Ûlâ ٣, sâniyete ٣, sâlisete ٣²²
11. Ûla's-sâmin, sâniyete's-sâmin, sâlisete's-sâmin²³
12. ١ min ٢, ٢ min ٣, ٣ min ٣²⁴

Görsel 2: 2. grup kürrâse örneği. FAP 167, s. 40^a.

16 FAP 11, 23, 30, 37, 40, 45, 54, 70, 92, 97, 132, 134, 152, 229, 231, 232, 234, 237, 246, 250, 259, 260, 268, 272, 272M, 273, 274, 285, 286, 287, 289, 290, 330, 340, 342, 355, 365, 384-2, 384-3, 405, 410, 421, 430, 454, 461, 463, 468, 469, 470, 473, 506, 509, 513, 543, 571, 582, 586, 606, 607, 635, 652, 655, 682, 724, 748, 756, 757, 785, 795, 849, 858, 861, 889, 919, 947, 951, 953, 956, 959, 962, 967, 986, 990, 998, 1019, 1026, 1041, 1049, 1050, 1053, 1061, 1079, 1086, 1093, 1126, 1142, 1152, 1056, 1177, 1191, 1199, 1201, 1214, 1244, 1267, 1285, 1297, 1321, 1327, 1330, 1331, 1335, 1364, 1377, 1389, 1391, 1393, 1404, 1407, 1410, 1462, 1491, 1494, 1511, 1518, 1519, 1545, 1556, 1561, 1572, 1582. Bu türün bir diğer örneğinde, kürrâsenin her sayfasında, kürrâsenin ilk sayfasındaki sıra sayısının yazılması için bk. FAP 1083.

17 FAP 570, 572.

18 FAP 168, 204, 279, 295, 300, 314, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 324, 325, 337, 376, 434, 435, 436, 448, 455, 459, 463, 519, 534, 577, 578, 590, 620, 763, 770, 964, 974, 1034, 1106, 1115, 1118, 1179, 1354, 1354, 1542, 1548, 1612.

19 FAP 255, 279-2, 335, 416, 476, 704, 916.

20 FAP 490, 1240-01, 1287.

21 FAP 167, 323.

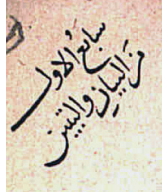
22 FAP 402, 1099, 1172, 1173, 1291, 1498.

23 FAP 1053, 1099.

24 FAP 323.

C) Kürrâseyi Kitap Adını Belirterek Numaralandırma

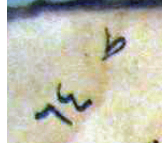
13. Ūlâ (min) “Buhârî”, sâni (min) “Buhârî”, sâlis (min) “Buhârî”²⁵
14. Ūla’s-sâlisi (min) “Kitâbi’s-Sihah”, sâni’s-sâlisi (min) “Kitâbi’s-Sihah”, sâlisi’s-sâlisi (min) “Kitâbi’s-Sihah”²⁶

Görsel 3: 3. grup kürrâse örneği. FAP 1222, s. 59^a.

D) Kürrâseyi Numaralandırma için Harf Kullanımı

15. ح, ط, ي, ك -harf ile-²⁷

Görsel 4: 4. grup kürrâse örneği. FAP 136, s. 64^a.

Sonuç

Fâzıl Ahmed Paşa Koleksiyonu’ndaki yazmalardan hareketle İslam yazmalarında reddâdenin tarihsel gelişimi ve uygulanış şekilleri üzerinde çalışırken nüshalardaki kürrâse numaraları dikkatimizi çekmiştir. Araştırma esnasında kürrâse numaralarına dair örneklerin artması ve tarihsel olarak değerlendirildiğinde kürrâsenin reddâdeye örneklik teşkil etme ihtimali bu konu üzerine bir metin üretilmesine imkân sağlamıştır. İncelenen örnekler ve tarihsel arka plan kürrâse numaralarının reddâdelerin V. (XI.) yüzyılda kullanımına başlanmadan önce bir tanzim şekli olarak İslam yazmalarında kullanıldığını göstermiştir. En geç tarihli örneği XI. (XVII.) yüzyıla tarihlenen kürrâselerin reddâde pratiğine geçildikten sonra da kullanılmaya devam edildiği örneklerden takip edilebilmektedir. Fâzıl Ahmed Paşa Koleksiyonu çerçevesinde tespit edilen on beş farklı türde örnekleri

25 FAP 284, 288, 333, 334, 336, 378, 439, 455, 1120, 1161, 1162, 1163, 1164, 1261, 1457, 1478, 1483.

26 FAP 1222, 1537, 1546, 1547.

27 FAP 136.

verilen kürrâse numaraları hem bir kitabın oluşum sürecinde üstlendiği görev ile hem de reddâde kullanımına zemin hazırlaması münasebetiyle bu araştırma notunun konusu olmuştur.²⁸ Bu noktada metin boyunca yapılan çıkarımların incelenen koleksiyon kapsamında olduğu unutulmamalıdır. Çeşitli koleksiyonların incelenmesi, farklı coğrafyalara ait yazmaların bu gözle taranması ve yazmaların bizzat görülmesi akabinde hem kürrâse türlerinin sayısı artabilir hem de kürrâse kullanımına dair yeni çıkarımlar yapmak mümkün olabilir.

Bibliyografya

Birincil Kaynaklar

Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 166; Fâzıl Ahmed Paşa, nr.11, 23, 30, 37, 40, 45, 54, 70, 92, 96, 97, 132, 134, 136, 152, 167, 168, 204, 229, 231, 232, 234, 237, 246, 250, 255, 259, 260, 268, 272, 272M, 273, 274, 279, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 295, 300, 314, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 323, 324, 325, 330, 333, 334, 335, 336, 337, 340, 342, 355, 365, 376, 378, 384-2, 384-3, 402, 405, 410, 416, 421, 430, 434, 435, 436, 439, 448, 454, 455, 459, 461, 463, 468, 469, 470, 473, 476, 490, 506, 509, 513, 519, 534, 543, 570, 571, 572, 577, 578, 590, 582, 586, 606, 607, 620, 635, 652, 655, 657, 682, 704, 724, 748, 756, 757, 763, 770, 785, 795, 849, 858, 861, 889, 916, 919, 947, 951, 953, 956, 959, 962, 974, 967, 974, 986, 990, 998, 1019, 1026, 1034, 1041, 1049, 1050, 1053, 1061, 1079, 1083, 1086, 1093, 1099, 1106, 1115, 1118, 1120, 1126, 1142, 1152, 1056, 1161, 1162, 1163, 1164, 1172, 1173, 1177, 1179, 1191, 1199, 1201, 1214, 1222, 1240, 1244, 1261, 1267, 1285, 1287, 1291, 1297, 1321, 1327, 1330, 1331, 1335, 1354, 1364, 1377, 1389, 1391, 1393, 1404, 1407, 1410, 1457, 1462, 1478, 1483, 1491, 1494, 1498, 1511, 1518, 1519, 1537, 1542, 1545, 1546, 1547, 1548, 1556, 1561, 1572, 1582, 1612; Şehid Ali Paşa, nr. 365.

İkincil Kaynaklar

Abbott, Nabia, *Studies in Arabic Literary Papyri*, I-III, Chicago: The University of Chicago Press, 1972.

Binbîn, Ahmed Şevki – Mustafa Tübî, *Mu'cemü mustalahâti'l-mahtûti'l-Arabî*, Marakeş: el-Hizâne-tü'l-Hüseyniyye, 2005.

Deroche, François, *Islamic Codicology: An Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*, London: al-Furqân Islamic Heritage Foundation, 2006.

Erünsal, İsmail E., *Ortaçağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.

Eryılmaz, Fatma Sinem, *The Shehnamecis of Sultan Suleyman: Arif and Eflatun and Their Dynastic Project* (doktora tezi), The University of Chicago, 2011.

Forrest Kelly, Thomas, *The Role of the Scroll: An Illustrated Introduction to Scrolls in the Middle Ages*, New York: W. W. Norton & Company, 2019.

George, Alain, *The Rise of Islamic Calligraphy*, Beyrut: Saqi Books, 2010.

EK 1: Kürrâse Numaralarının Arap Harfli Orijinal Halleri

ترقيم الكرايس مستقلا

1. كراس (ة) ١, كراس (ة) ٢, كراس (ة) ٣
2. أول كراس, ثاني كراس, ثالث كراس
3. كـ[رأسه] هو الأول, كـ[رأسه] هو الثاني, كـ[رأسه] هو الثالث
4. (ال)أولى, (ال)ثانية, (ال)ثالثة
5. (ال)أولى, (ال)ثانية, (ال)ثالثة *مضروب فوقه
6. ٣, ٢, ١
7. ٣, ٢, ١ *مضروب فوقه
8. الجزء الأول, الجزء الثاني, الجزء الثالث

ترقيم الكرايس نظرا على الكل

9. ١ من الجزء الأول, ٢ من الجزء الأول, ٣ من الجزء الأول
10. أولى ٣, ثانية ٣, ثالثة ٣
11. أولى الثامن, ثانية الثامن, ثالثة الثامن
12. ١ من ٢, ٢ من ٢, ٣ من ٢

ترقيم الكرايس إشارة إلى أسماء الكتب

13. «أولى (من) «بخاري», ثاني (من) «بخاري», ثالث (من) «بخاري»
14. أولى الثالث من «كتاب الصحاح», ثاني الثالث من «كتاب الصحاح», ثالث الثالث من «كتاب الصحاح»

ترقيم الكرايس بالحروف

15. ح, ط, ي, ك